

MARCEL REICH-RANICKI

Halálos ítélet bécsi keringővel¹

1942. július 22-én néhány személyautó állt meg a „Zsidó Tanács” épülete mellett és két teherautó tele katonával. A katonák német egyenruhát viseltek, de mint később kiderült, egyáltalán nem németek voltak, hanem lettek, litvánok és ukránok. Körülvették az épületet. A személyautókból körülbelül tizenöt SS-katona szállt ki, köztük néhány magasabb rangú tiszt. Néhányan lent maradtak az utcán, a többiek feszes trappban elindultak a második emeletre. Nem a baloldali szárny felé fordultak, ahol a tolmács- és fordítóirodának helyet adó nagytér volt, hanem a jobb oldali szárny – az elnök hivatali dolgozószobája felé.

Az épületben egy csapásra csend lett, szorongató csend. Nyilván további túsokat fognak szedni, gondoltuk. És valóban, szinte azonnal meg is jelent Czerniaków hivatalsegédje, szobáról szobára járva közölte a verdiktet: a „Zsidó Tanács” valamennyi jelenlevő tagja jelentkezzék az elnöki dolgozószobában. A hivatalsegéd rövidesen visszatért azzal, hogy az osztályvezetők is jelentkezzenek az elnöki dolgozóban. Nyilván azért, feltételeztük, mert a németek által követelt túslelészámhoz képest már nincs elégséges számú tanácsstag a házban (legtöbbjüket ugyanis már előző nap őrizetbe vették).

Kisvártatva harmadszor is beállított a hivatalsegéd: ezúttal engem hivatott az elnök. Rajtam a sor, gondoltam, nekem kell kiegészítenem a túsok létszámát. De tévedtem. Mindenestre, ahogy szoktam, valahányszor Czerniakówhoz mentem, most is magammal vittem egy jegyzetomböt és két ceruzát. A folyosón állig felfegyverzett őrök álltak. A Czerniaków – kissé túl pompázatosan berendezett – nagyméretű dolgozószobájába vezető ajtó a szokástól eltérően nyitva volt. Az elnök az íróasztala mögött állt, néhány magasabb rangú SS-tiszt vette körül. Már le volna tartóztatva? Amikor meglátott, az SS-tisztek egyikéhez fordult, egy nagydarab, kopasz férfihoz – ő volt Höfle őrnagy, a mindközönségesen csak „Vernichtungskommandó”-nak nevezett csoport vezetője a lublini magasabb SS- és rendőrparancsnok stábján belül. Czerniaków bemutatott neki, mégpedig a következő szavakkal: „Ez a legjobb levelezőm, a legjobb fordítóm.” Szóval mégsem túsznak hívtak ide.

Höfle kíváncsi volt rá, tudok-e gyorsírni. Miután közöltem, hogy nem tudok, megkérdezte, tudok-e elég gyorsan írni ahhoz, hogy fölvehessük a most mindjárt megtartandó ülés jegyzőkönyvét. Azt feleltem, igen. Erre parancsot adott, hogy készítsék elő a szomszédos konferenciatermet. A hosszú, négyzetes asztal egyik oldalán az SS-tisztek foglaltak helyet, köztük Höfle: ő elnökölt. A másik oldalon ültek a zsidók: Czerniaków mellett a „Zsidó Tanács” még öt vagy hat tagja, továbbá a zsidó rendfenntartó szolgálat (a gettórendőrség) parancsnoka, a „Zsidó Tanács” főtitkára és én, mint jegyzőkönyvvezető.

Gondoltam, mindjárt gépbe írom a szöveget. Mivel tudtam, hogy a mi régi, eléggé rozzant írógépünkben nem bízhatok meg, szóltam, hogy két gépet hozzanak át az irodámból, hogyha esetleg összegyűrné a szalag, ami elég gyakran előfordult, azonnal folytathassam az írást.

¹ A részlet a szerző önéletrajzából való. (M. Reich-Ranicki: *Mein Leben*, dtv München 2009., 231–251.)

A konferenciaterembe nyíló mindkét ajtóhoz öröket állítottak. Az öröknek, azt hiszem, egyetlen feladatuk lehetett: félelmet és rettegést kelteni mindenkiben. Ezen a különösen szép, meleg napon az utcai ablakok tárva-nyitva álltak, ám ez cseppet sem zavarta az őrnagyot és embereit. Így tisztán hallhattam, mivel töltik az időt odalent az autókban várakozó SS-legények: nyilván volt egy gramofon a kocsiban, föltehetőleg táskagramofon, arról hallgattak zenét, nem is rosszat; Johann Strauss keringőit, Strausséit, aki persze szintén nem volt színtiszta árja. Ezt az SS-ek nem tudhatták, ugyanis Goebbels titokban tartatta, hogy az általa becsült zeneszerző származása faji szempontból nem egészen kifogástalan.

Höfle a következő szavakkal nyitotta meg az ülést: „A mai nappal kezdetét veszi a varsói zsidók áttelepítése. Hiszen ti is tudjátok, hogy túl sok itt a zsidó. Titeket bízlak meg, a »Zsidó Tanácsot«, az akció lebonyolításával. Ha pontosan végrehajtjátok, akkor a túsok el lesznek engedve, máskülönben mind fel lesztek húzva ott szemben.” És a kezével az utca túloldalán lévő játszótér irányába mutatott. A játszótér a gettó körülményeihez képest egész rendes kis létesítmény volt, csak pár hete avatták ünnepélyesen. Zenekar játszott, gyerekek táncoltak és tornáztak, és szokás szerint beszédek hangzottak el.

Höfle tehát az egész „Zsidó Tanácsot” és a konferenciateremben jelenlévő valamennyi zsidót azzal fenyegette meg, hogy ezen a játszótéren fogja felakasztatni őket. Éreztük, hogy ez a tagbaszakadt fickó, akinek életkorát én legalább negyven évre becsültem – a valóságban csak 31 éves volt –, a legcsekélyebb aggály nélkül képes lenne minket azonnal halomra lövetni vagy éppen „felhúzatni”. Már az, ahogy a németet beszélte (egyébként félreismerhetetlen osztrák akcentussal), elárulta, milyen primitív és közönséges ember. Höfle, mint sokkal később megtudtam, salzburgi volt, állítólag volt tanult szakmája is, az autószerelés, és fiatal szerelőként a salzburgi vízműveknél dolgozott.

Amilyen pökhendi és szadista hangnemben vezette be az ülést, olyan tárgyilagos hangon diktálta le nekem a magával hozott szöveget, amely „A »Zsidó Tanácsnak« szóló közlemények és utasítások” címet viselte. Persze némi üggyel-bajjal és kissé nehézkesen olvasta, el is akadt közben többször: de hát nem ő írta, nem is ő szerkesztette a szöveget, csak futólag nézhetette át. A teremben kísérteties csend honolt, és ezt a csendet még kísértetiesebbé tették az állandóan ismétlődő zajok: az én rozoga írógépem kopogása, a fényképezőgépek kattogása – az SS-vezetők folyamatosan fényképeztek – és a távolból beszűrődő lágy keringődallam, amely a szépséges kék Dunáról regélt. Vajon tudatában voltak-e ezek a fényképezgető SS-tisztek annak, hogy éppen egy történelmi esemény részesei?

Höfle időnként rám pillantott, hogy megbizonyosodjon, tudom-e követni. Igen, tudtam követni, leírtam, hogy valamennyi Varsóban lakó zsidó személy „korra és nemre való tekintet nélkül” át lesz telepítve keletre. Vajon mit jelentett itt az a szó, hogy „áttelepítés”? Vajon mit értettek azon, hogy „keletre” viszik a varsói zsidókat? És milyen célból? Erről a Höfle-féle szöveg, a „Közlemények és utasítások” egy szóval sem emlékezett meg. Felsorolt viszont hat különböző kategóriát, akik ki lettek véve az áttelepítés hatálya alól – közöttük volt az összes munkaképes zsidó, őket a gyárakba és a gyárakat környező házakba kellett költöztetni, az összes olyan személy, akiket a német hatóságok vagy a vasút foglalkoztatott, vagy a „Zsidó Tanács” és a zsidó kórházak személyi állományába tartozott. Hirtelen felfigyeltem egy mondatra: az alkalmazottak feleségei és gyerekei sem lesznek „áttelepítve”.

Odalent időközben másik lemezt tettek fel: ez a víg hangulatú keringő nem túl hangosan, de azért jól kivehetően arról mesélt, hogy „Bor, nő és dal” a legfontosabb dolgok a világon. Az élet megy tovább, gondoltam magamban, a nem zsidók élete. És eszembe jutott Tosia, aki kis

lakásukban épp egy grafikai munkával foglalkozik, sehol sem áll alkalmazásban, következőképp nincs mentesítve az „áttelepítés” alól.

Höfle tovább diktált. Most arról volt szó, hogy az „áttelepülő”k tizenöt kilogramm úti-poggyászt vihetnek magukkal, továbbá „valamennyi értéktárgyat, pénzüket, ékszert, aranyat stb.” Vihetik vagy vinniük *kell?* – jutott eszembe. Az áttelepítési akció végrehajtásával a zsidó rendfenntartó szolgálat lett megbízva, a „Zsidó Tanács” felügyelete mellett; még aznap, 1942. július 22-én 6000 zsidót kellett a vasútvonal melletti rakodóállomásra, az Umschlagplatzra vinniük. A vonatok onnan indultak keletre. De azt még senki sem tudta ekkor, hová mennek a transzportok, és mi vár az „áttelepülőkre”.

A „Közlemények és utasítások” utolsó bekezdése közölte végül, mi fenyegeti azokat, akik „az áttelepítési intézkedéseket” megpróbálják valami módon „megkerülni vagy megzavarni”. Csupán egyféle büntetést helyezett kilátásba, és ez refrénszerűen ismétlődött minden mondat végén: „... azt agyonlövik”. Amikor Höfle befejezte a diktálást, a „Zsidó Tanács” egyik tagja megkérdezte, hogy vajon a Zsidó Önségély alkalmazottaira is vonatkozik-e a mentesség. Höfle rávágta, hogy igen. Senki sem mert további kérdéseket feltenni. Czerniaków nyugodtan, fegyelmezetten ült és hallgatott.

Néhány pillanattal később az SS-vezetők távoztak az épületből kíséretükkel együtt. Alighogy eltűntek, a halálos csend szinte egy csapásra lármás kavardássá változott. A „Zsidó Tanács” számos alkalmazottja és a rengeteg kérelmező még nem ismerte az új rendelkezéseket. De mintha tudták vagy inkább érezték volna már, mi történt az előbb – hogy Európa legnagyobb zsidó városára kimondták az ítéletet, a halálos ítéletet.

Villámgyorsan az irodámba mentem, ugyanis a Höfle által diktált „Közlemények és utasítások”-nak legalább egy részét néhány órán belül ki kellett plakátolni a gettó egész területén. Azon nyomban gondoskodnom kellett a lengyel fordításról. Lassan diktáltam a német szöveget, amit munkatársnóm, Gustawa Jarecka azonnal lengyelül írt gépbe. [...] Amikor odaértem a szövegben, ahol azok a csoportok vannak felsorolva, amelyek mentességet kapnak az „áttelepítés” alól, és az a mondat következett, hogy ez a szabályozás a feleségekre is vonatkozik, Gustawa abbahagyta a lengyel szöveg gépelését, és anélkül, hogy felnézett volna rám, halk hangon azt mondta gyorsan: „Még ma feleségül kell vened Tosiát”.

Miután befejeztem a diktálást, elküldtem egy fullajtárt Tosiáért: Kértem, hogy azonnal jöjjön ide hozzám és hozza magával a születési anyakönyvi kivonatát. Tosia jött is nyomban, eléggé idegesen, mert az utcán elharapózó pánik őt is megfertőzte. Gyorsan lementem vele a földszintre, ott dolgozott a „Zsidó Tanács” történelmi osztályán egy teológus, akivel előzőleg már megbeszéltem a dolgot. Amikor Tosiának elmondtam, hogy most meg fogunk házasodni, csak mérsékeltlen volt meglepve és belegyezően bólintott.

A teológus, aki jogosult volt ellátni a rabbi tisztét, nem támasztott nehézségeket, két tisztviselő átjött a szomszéd helyiségből, ők voltak a tanúk, az egész szertartás szinte semeddig sem tartott, és már kezünkben is volt az igazolás, miszerint mi már március 7-én egybekeltünk. Már nem tudom, hogy abban a nagy sietségben és idegeskedésben végül is megcsókoltam-e Tosiát. De arra jól emlékszem, milyen érzés töltött el bennünket: félelem – félelem a következő napok eseményeitől. És még arra a Shakespeare-idézetre is emlékszem, ami akkor eszembe jutott: „Kértek már asszonyt ilyen hangulatban?”

Hermann Höfle szervezte meg és felügyelte a varsói zsidók deportálását Treblinkába, július 22-től szeptember 12-ig. A háború után az amerikai hatóságok letartóztatták és internálták. De sikerült megszöknie. 1961-ben Salzburgban őrizetbe vették. 1962. január 2-án a

hamburgi bíróság tanúnak idézett be a Höfle ellen folytatott nyomozásban. Úgy volt, hogy majd a perben is terhelő vallomást teszek ellene. De erre nem került sor: Miután átvitték Bécsbe, Hermann Höfle a vizsgálati fogságban öngyilkosságot követett el.

Értelmiségi, mártír, hős

Adam Czerniaków megkérdezte az SS illetékeseitől, nem lehetne-e megengedni az „áttelepülőknél”, hogy életjelt adjanak magukról, mondjuk, hogy postai levelezőlapot küldjenek – ezzel csökkenteni lehetne a gettóban terjedő pánikot. Az SS a kérést kerek-perec elutasította, szokás szerint minden indoklás nélkül. Mindannyian meg voltunk rémülve, szívünket gúzsba kötötte a tehetetlenség érzése. Mert már másnap, az „áttelepítés” második napján, július 23-án felmerült bennünk a gyanú, hogy a deportáltakat meggyilkolják. Aki a gettó élén állt, rögtön rájött, mit várnak el tőle a németek: azt, hogy ő, Adam Czerniaków legyen a varsói zsidók hóhéra.

Czerniaków nemigen engedte volna meg magának, hogy olyasmiről álmodozzon, hogy ő egyszer majd tragikus alakként vonul be a történelembe, hogy majd hősnek és mártírnak fogják tartani. Polgári beállítottságú értelmiségiként hallani sem akart volna arról, hogy neki bármi köze volna a hősiességhoz, mindazonáltal a történelem által ráosztott szokatlan szerep nem lehetett egészen ellenére – legalábbis július 22-ig. Hivatását tekintve vegyész volt, az első világháború előtt Lengyelországban és Németországban (főleg Drezdában) folytatott tanulmányokat, fontos volt neki, hogy a neve után ott álljon a „dipl. mérn.” titulus. A német kultúra, mint azt néhány vele folytatott beszélgetésből leszűrhettem, nem jelentéktelen, sőt, valószínűleg meghatározó hatással volt rá.

A harmincas években Czerniaków magas tisztséget töltött be a lengyel adóhivatalban. De ez a munka a jelek szerint nem elégítette ki a becsvágát. Mert ezzel egyidejűleg tagja volt a varsói zsidó hitközség elnökségi tagja lett – ahol egyébként egyáltalán nem volt könnyű dolga, mert asszimilált családból érkezvén nem nagyon tudott jiddisül, és ezt az ortodox zsidók nagyon rossz néven vették tőle.

Amikor a Wehrmacht lerohanta Lengyelországot, a zsidó hitközség elnökségi tagjainak zöme elmenekült keletre. Czerniaków azok közé tartozott, akik a helyükön maradtak. Varsó ostroma alatt az akkor még hivatalban lévő utolsó lengyel polgármester őt nevezte ki a hitközség elnökévé. Amikor a németek bevonultak és megparancsolták neki, hogy állítsanak fel egy, a „zsidó vénekből” álló 24 tagú tanácsot, Czerniaków a rábízott feladatot történelmi küldetésnek tekintette. A legkülönfélébb alkalmakkor újra és újra emlékeztetett arra, hogy őt nem a német megszállók, hanem még a lengyelek választották ki erre a tisztségre.

Így vált Adam Czerniaków Európa legnagyobb és a világ (New York után) második legnagyobb zsidó gyülekezetének fejevé, egy óriási zsidó város főpolgármesterévé gyakorlatilag. Ő vezette e város önkormányzatát, amely örökölte a hitközség feladatkörét – valamint átvette a lengyel magisztrátus feladatait is, mert az nem volt felelős a gettó ügyeiért. A „Zsidó Tanács” kompetenciájába tartoztak a szokásos állami és városi intézmények, tehát a kórházak, a fürdők, a postahivatalok, a lakáskiutalás, az élelmiszerellátás, a városi közlekedés és a temetőigazgatás, a különféle szociális intézmények és végül a saját rendőrség. De volt még egy másik dolog is, ami a „Zsidó Tanács” illetékességi körébe tartozott, nevezetesen a zsidó lakosság képviselője a német hatósággal szemben, kivétel nélkül valamennyi ügyben.

Az bizonyos, hogy Czerniaków e kettős szerepnek nem tudott megfelelni. De az is biztos, hogy a lehető legjobb akarral is nehéz elképzelni bárkit, aki el tudott volna boldogulni egy ilyen, mint hamarosan kiderült, félelmetes feladattal. Czerniakówt kevesen tisztelték a gettóban, annál többen helytelenítették a tevékenységét; volt olyan is, aki megvetette és gyűlölte őt. A németek által hozott barbár intézkedésekért őt is felelőssé tették, elsősorban azért, mert szinte senki sem tudta, mennyit fáradozott Czerniaków szinte nap, mint nap azon, hogy enyhítse a lakosság nyomorát – ám igyekezete, ha nem is mindig, legtöbbször hiábavalónak bizonyult.

Habár többször letartóztatták, és német tárgyaló partnerei gyakran megalázták, sőt szabályosan meg is kínozták, Czerniaków nem adta fel: fáradhatatlanul járta a hivatalokat, minduntalan próbált a hatóságoktól legalább kisebb kedvezményeket kieszközölni, megszerezni az ehhez szükséges beleegyezést. Amikor egy olaszországi intézmény felajánlotta: lehetővé teszi neki és feleségének, hogy elmeneküljenek a megszállt Lengyelországból, Czerniaków elutasította az ajánlatot, mert változatlanul kötelességének tartotta, hogy kitartsa a posztján. Csak amikor naplója megjelent nyomtatásban (1968-ban a héber fordítás, 1972-ben az eredeti lengyel szöveg) akkor lehetett felmérni, mennyit szenvedett és mekkora munkát végzett a „Zsidó Tanács” elnöke.

Az emberek fel voltak háborodva, mert Czerniaków környezetében volt néhány kétes figura, akiket mindenki Gestapo-ügynöknek tartott. Ez eleinte még csupán gyanú volt, ami azonban beigazolódtott – ezért később, Czerniaków halála után, a Zsidó Harci Szervezet ezeket az embereket elítélte és kivégezte. Valójában a dolog úgy állt, hogy a Gestapo és más német hatóságok kizárólag ezekkel a zsidó összekötőkkel, akik kétségkívül ügynökök voltak, tartottak kapcsolatot, csak ezekkel voltak hajlandók szóba állni: vagyis a németek kényszerítették rá Czerniakówt arra, hogy ilyen alakokkal dolgozzon együtt – ezt persze senki sem tudhatta a gettóban.

Valószínűleg igazuk volt azoknak, akik Czerniakówt rossz szervezőnek tartották, azon kívül eléggé gyenge akaratú, sőt talán hiú embernek is. Az, hogy a reprezentáció a gyengéje, sokaknak feltűnt a gettóban, sokakat bosszantott is nagyon. Szerette a patetikus szónoklatokat, az ünnepélyes avatásokat és mindenféle ünnepi rendezvényt. Amikor pár héttel a deportálás kezdete előtt felavatta azt a bizonyos játszóteret, Czerniaków olyan eleganciával tűntett, ami a gettóban ismeretlen volt: ragyogó fehér öltönyt, szalmakalapot és fehér kesztyűt viselt és látható elégedettséggel tekintett gyermekbarát alkotására.

A művészetek nagyvonalú pártfogójának szerepében is előszeretettel tűnt fel. Az emberek időnként jókat mulattak rajta és nem nagyon akarták elhinni, hogy hivatali dolgozószobájába csak azért készítettett olyan művészi ablakokat, hogy ezzel néhány gettóban élő festőt támogasson. Azt sem tudta senki, hogy szerény lehetőségeihez mérten jelentős összegekkel segítette a zsidó szimfonikus zenekar működését.

Amikor valamilyen különlegesen fontos dokumentumot akart diktálni vagy ő maga írt meg egy levelet németül, olyankor magához hivatott. Én úgy láttam, hogy az ekkor nagyjából hatvan éves férfiban van méltóság, az én szememben, aki alig múltam húsz éves akkor, Czerniaków tekintélyszemély volt. Gyakran érdeklődött tőlem arról, hogy milyen a zenészek helyzete a gettóban. Az irodalom is érdekelte, tetszett, hogy időnként, azért, hogy imponáljon nekem, a lengyel romantikustól és a német klasszikusoktól idézgetett, főleg Schillertől. Csak jóval később ütött szöveget a fejembe, hogy többször is hivatkozott *A messinai menyasszony* szállóigévé vált zárómondatára: „A legfőbb jó nem az élet maga.”

Egy nap megtudtuk, hogy Czerniaków a háború előtt verseket írt meg néhány novellát, és ezeket kiadatta a saját költségén. Egyik kolléganője egyszer valamilyen alkalommal nagyon meg akarta örvendeztetni az elnököt: megrendelést adott Tosiának arra, hogy készítse el ezeknek az (egyébként nem különösebben jó) verseknek a díszes, illusztrált, kézzel írt másolatát. Czerniaków állítólag örült az ajándéknak. Úgy hírlett, a háború alatt is írt titokban verseket.

De semmi sem hízelgett annyira Czerniaków hiúságának, mint az, hogy az egész gettóban egyedül neki volt autója, senki másnak. Ez a lerobbant kocsis volt elnöki hatalma és méltósága leginkább látható és leghatásosabb jele. Nem csak azért volt nagyon hasznos ez a kocsis, mert szinte naponta kellett mennie a németekhez kércsökkentésre. Kétszer is előfordult, hogy elkeseredett zsidók nekitámadtak és megfenyegették. Attól fogva Czerniakótot már csak az autójában lehetett látni. Ha feltétlenül ki kellett szállnia – például a temetőben, ahol gyakran tartott gyászbeszédet –, akkor a zsidó rendőrség több tagja védelmezte.

Bármivel vádolják is, bármit írnak is a rovására, azt még ellenfelei sem vitatják, hogy Czerniaków, bár talán kissé naiv volt, de végső soron tisztességes, egyenes, becsületes ember. Miközben a gettórendőrség két parancsnokát az ellenállási szervezet által hozott ítéletek alapján, 1942 őszén, mint kollaboránst kivégezték, őt (és a „Zsidó Tanács” 24 tagját) senki sem vádolta kollaborálással.

Én július 22-én láttam utoljára Adam Czerniakótot. Azért mentem át a szobájába, hogy letegyem elé a közlemény lengyel változatát, amely a német hatóságok rendelkezése értelmében a lakosságot volt hivatva értesíteni az „áttelepítésről”, amely órákkal előbb már el is kezdődött. Czerniaków ezúttal is komoly és fegyelmezett volt, mint mindig. Miután átfutotta a szöveget, olyasmit tett, amit nem szokott: megváltoztatta az aláírást. Ez máskor mindig úgy szólt: „A. Czerniaków dipl. mérn. – a varsói Zsidó Tanács elnöke”. Most áthúzta ezt, és azt írta oda helyette: „A varsói Zsidó Tanács”. A plakáton közzétett halálos ítéletért nem akarta egyedül vállalni a felelősséget.

Czerniaków számára már az „áttelepítés” első napján világos volt, hogy neki itt nem maradt beleszólása semmibe. Másnap elvették tőle az autóját. Már a kora délutáni órákban látszott, hogy a gettórendőrség nem lesz képes az SS által aznapra megkövetelt számú zsidót az „Umschlagplatzra” vinni. Ezért SS egyenruhát viselő, állig felfegyverzett harci csoportok nyomultak be a gettó területére – nem németek, hanem lettek, litvánok és ukránok. Gépfegyvereikből nyomban tüzet nyitottak, az „Umschlagplatz” közelében lévő bérkaszárnnyak valamennyi lakosát összeterezték, kivétel nélkül. Ezek a német egyenruhába bujtatott fegyveresek azonnal kitértek kegyetlenségükkel.

Azon nincs mit csodálkozni, hogy egyáltalán nem törődtek az „Umschlagplatzra” terelt zsidók papírjaival. Hogyan is törődtek volna vele, amikor láthatóan egy szót sem értettek németül? Így hát az, amit Höfle őrnagy az előző napon elrendelt és lediktált nekem, másnap már érvényét veszítette: a munkahelyi igazolásokról, amire annyira hevesen vágyott mindenki, egytől egyig kiderült, hogy haszontalan cédulák csupán. Aminthogy az az okmány is, amely igazolta, hogy Tosia a feleségem és ily módon mentesül az „áttelepítés” alól, teljesen fölöslegessé vált, most már egy fabatkát sem ért. A dokumentumot ennek ellenére gondosan megőriztük, ezt a valóban nem ünnepélyes, sőt valóságos rohanásban lebonyolított 1942. július 22-i házasságkötést, bármennyire gyakorlati megfontolások diktálták is eleinte, mi azért mindketten komolyan vettük – és vesszük még ma is.

Július 23-án a késő délutáni órákban a letteknek, litvánoknak és ukránoknak köszönhetően sikerült elérni az „Einsatz Reinhard” stábját aznapra előírt 6000-es létszámot. Rö-

viddel tizennyolc óra után a „Zsidó Tanács” épületében mégis megjelent két tiszt ettől az „Einsatz Reinhardtól”. Közölték, hogy Czerniakówwal akarnak beszélni. Czerniaków nem volt ott, már hazament. Erre lovaglóstorukkal csalódottan ráhúztak a „Zsidó Tanács” éppen szolgálatban lévő hivatalnokára, mert valakinek mindig rendelkezésükre kellett állnia. Azonnal jöjjön ide az elnök, üvöltötték. Czerniaków hamarosan megjelent, ez volt az első alkalom, hogy riksával érkezett az általa vezetett hivatalba – az első és az utolsó alkalom is egyben.

A két SS-tiszttel folytatott beszélgetés rövid volt, legfeljebb pár percig tartott. A beszélgetés tartalmára abból a feljegyzésből lehet következtetni, amit Czerniaków asztalán találtak: az SS azt követelte tőle, hogy az „Umschlagplatzra” viendő zsidók számát növeljék először 10000-re – aztán később napi 7000-re. Hogy ezek a számok teljesen önkényesek lettek volna? Semmi esetre sem. A kontingens minden jel szerint az éppen rendelkezésre álló marhavagonok számával állhatott összefüggésben – a vagonokat meg kellett tölteni.

Röviddel az után, hogy a két SS-tiszt távozott a szobájából, Czerniaków hívatta az egyik irodaszolgát, egy nőt: kérte, hozzon neki egy pohár vizet. Nem sokkal később a „Zsidó Tanács” pénztárosa, aki véletlenül ott tartózkodott a közelben, hallotta, hogy az elnök dolgozószobájában minduntalan csörög a telefon és senki sem veszi fel. A pénztáros kinyitotta az ajtót és meglátta a varsói „Zsidó Tanács” elnökének holttestét. Az íróasztalán egy ciános üveg-cse és egy fél pohár víz állt.

Két rövid levelet is találtak az asztalon. Az egyik, amelyet Czerniaków a feleségének írt, így szól: „Azt kívánják tőlem, hogy saját kezűleg öljem meg népem gyermekeit. Nem tehetek mást, meg kell hálnom.” A másik levelet a varsói Zsidó Tanácsnak címezte. Ebben ez áll: „Elhatároztam, hogy távozom a színről. Ne tekintsétek ezt az aktust gyávaságnak vagy megfutamodásnak. Tehetetlen vagyok, a gyásztól és a részvételtől megszakad a szívem, ezt már nem tudom elviselni tovább. Cselekedetem mindenkit rá fog ébreszteni arra, hogy mi az igazság, és talán arra is rávezet mindenkit, hogy mi a helyes útja a cselekvésnek...”

Czerniaków öngyilkosságáról a gettó másnap értesült – már kora reggel. Mindenki meg volt rendülve, bírálóit, ellenfeleit és ellenségeit is beleértve, azokat is, akik az előző napon még gúnyt űztek belőle és megvetették. Mindenki megértette, mit akart elérni ezzel a cselekedettel: jelt akart adni, fel akarta hívni a figyelmet arra, hogy a varsói zsidók helyzete menthetetlen. Sokan úgy értették, hogy ezzel a kétségbeesett tettel cselekvésre szólított fel. És ugyancsak sokaknak, főleg barátai és kollégái körének, nem került el a figyelmét az sem, hogy ez az ember, akit oly gyakran vádoltak hiúsággal, a döntő pillanatban mennyire meg tudta őrizni emberi méltóságát. Czerniaków, aki olyan nagyra tartotta a patetikus és teátrális szavakat, világos és tömör üzenetet hagyott maga után.

Minden póz nélkül, csöndben távozott a színről. Harcolni ugyan nem bírta a németek ellen, arra viszont már nem volt hajlandó, hogy az eszközük legyen. Czerniakównak voltak erkölcsi elvei, olyan értelmiségi volt, akit magasrendű eszmények vezéreltek. Elveihez és eszményeihez még ebben az embertelen korban és ilyen, szinte elképzelhetetlen körülmények között is hú akart maradni. Abban reménykedett, hogy ezt a célt, a német barbárság ellenére, talán mégis meg lehet valósítani. Az biztos, hogy mártír volt. De hogy hős is? 1942. július 23-án, amikor dolgozószobájában elhatározta, hogy véget vet az életének, mindenesetre erkölcsi eszményeivel összhangban cselekedett. Lehet egy embertől ennél többet kívánni?